

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ ПОЧУТТЯ ВЗАЄМОДОПОМОГИ ЯК СІМЕЙНОЇ ЦІННОСТІ

У статті на основі аналізу наукової філософської, юридичної, психологічної, педагогічної, соціологічної літератури уточнено і теоретично обґрунтовано сутність поняття «почуття взаємодопомоги як сімейної цінності», що є важливим компонентом підготовки старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя.

Ключові слова: почуття, взаємодопомога, сім'я, цінності, старшокласник, заклад інтернатного типу.

Підготовка вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї, забезпечення її стабільності є важливою і для практиків, і для науковців, адже сім'я суттєво впливає на своїх членів, задовольняючи їхні потреби — біологічні, репродуктивні, виховні, рекреативні, психотерапевтичні, комунікативні, регулятивні, господарсько-економічні та інші.

Еволюцію інституту сучасної української сім'ї, зміст і спрямованість державної сімейної політики у своїх працях висвітлювали філософи С. Лазюк, Т. Руденко, В. Ткачова, Л. Усанова та інші. Дослідження щодо удосконалення та застосування правових норм, які регулюють правовідносини у сім'ї, поліпшення та впровадження новітнього сімейного законодавства здійснили юристи В. Антошкіна, Л. Афанасьєва, Г. Ахмач, О. Белова, О. Ковальова, Л. Кулачок, В. Мироненко, В. Москалюк, О. Нескрасова та інші. Основні проблеми взаємин у сім'ї, визначення особливостей формування сімейних стосунків, характеру сімейного спілкування розкрили психологи І. Бех, О. Бондарчук, І. Головнюва, Т. Давидова, І. Дідук, О. Мяншківська, І. Руденко, Н. Хлопоніна, О. Царькова, О. Шинкаренко та інші. Специфіку виховання дитини в умовах різних типів сім'ї, взаємодії школи і сім'ї у вирішенні проблем розвитку особистості у своїх працях відобразили педагоги: Т. Алексеєнко, Т. Вечерок, О. Докукіна, Т. Кравченко, В. Постовий, В. Савка, Н. Феоктистова, О. Хромова та інші. На роль соціальних чинників у трансформації соціального інституту родини та шлюбу, основні функції сім'ї, запобігання насильству у сім'ї як соціальному явищі звертають увагу соціологи — О. Бойко, А. Бесєдін, С. Вакуленко, М. Лукашевич, Г. Махмаданінова, Н. Харченко та інші.

Особливості виховання дітей у сім'ї в зарубіжних країнах відзначили І. Даценко, В. Дружиніна, Л. Яворська, З. Янішевська.

Проблеми підготовки школярів і молоді до створення сім'ї розкрили у своїх працях В. Бойко, Л. Долинська, С. Ковальов, В. Кра-

вещь, Т. Левицька, І. Мачуська, О. Чебикін, І. Шалімова, Л. Яценко та інші. Маючи за мету сформувати у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності, ми особливу увагу приділили дисертаційним дослідженням О. Кізь та Г. Хархан. Діти-сироти, підкреслює О. Кізь, залишаються однією з найбільш соціально занедбаних і найменш психологічно захищених спільнот нашої країни, а сирітське середовище акумулює в собі найскладніші проблеми психологічного, соціального становлення особистості. Звуженість соціального оточення в інтернатних закладах, брак соціально адекватних моделей ставеорольової поведінки, недостатня психолого-педагогічна підготовленість вихователів до роботи з депривованими створюють несприятливі умови для розвитку у них психологічної готовності до самостійного життя та створення сім'ї [2, с. 1].

Г. Хархан виявила суперечності між: особливостями психологічного, морального, естетичного, ставеорольового розвитку дітей-сиріт, які виховуються в інтернатних закладах, та відсутністю особистісно орієнтованого підходу у формуванні їхньої особистості як майбутнього сім'янина; спрямуванням виховного процесу на формування орієнтирів у вихованців інтернатного закладу на створення сім'ї, народження дітей та їхньою неготовністю до виконання подружніх і батьківських обов'язків; об'єктивною потребою в підготовці вихованців інтернатних закладів до сімейного життя та недостатньою теоретичною та методичною розробкою змісту й соціально-педагогічних умов цього процесу [9, с. 2].

Отже, формування у старшокласників інтернатних закладів якостей майбутнього сім'янина є актуальною проблемою для сучасного українського суспільства.

Метою статті є на засадах теоретичного аналізу наукової літератури визначити сутність поняття «почуття взаємодопомоги як сімейної цінності».

Передусім зазначимо, що про взаємодопомогу як сімейну цінність йдеться у Сімейному кодексі України, у Статті 1 якого наголошено на необхідності дотримуватися таких сімейних цінностей, як утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудова сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки.

Потребу додержання членами сім'ї принципу взаємодопомоги підкреслюють Стаття 54 (усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності), Стаття 55 (дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги, дружина та чоловік зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї) [6, с. 3, 16].

Аналіз Сімейного кодексу України дає підстави вважати, що почуття взаємодопомоги як сімейної цінності спирається на юридичні норми, в яких закріплені, насамперед, моральні цінності нашого народу.

Зі змістом Сімейного кодексу старшокласники ознайомлюються на уроках гуманітарного циклу, однак потреба формування в них почуття взаємодопомоги як сімейної цінності вимагає цілеспрямованої виховної роботи і в позаурочній діяльності.

Аналіз філософської, психолого-педагогічної, соціологічної літератури дає підстави зробити висновок, що поняття «почуття взаємодопомоги як сімейної цінності» багатогранне і складається із таких категорій, як «почуття», «взаємодопомога», «цінність», «сім'я».

У своїй праці О. Леонт'єв вирізняє почуття як особливий підклас емоційних процесів. Підставою для такого виділення, на його думку, слугує їхній чітко виражений предметний характер, що виникає в результаті специфічного узагальнення емоцій, пов'язаних з уявленням або ідеєю про певний об'єкт — конкретний або узагальнений, абстрактний (наприклад, почуття любові до людини, до батьківщини, почуття ненависті до ворога тощо). Виникнення і розвиток предметних почуттів виражає формування стійких емоційних відносин, своєрідних «емоційних констант». Розбіжність між власне емоціями і почуттями і можливість суперечностей між ними послужили у психології підставою для ідеї щодо амбівалентності як особливості емоцій, що нібито їм внутрішньо притаманна. Проте випадки амбівалентних переживань найчастіше виникають у результаті розбіжності між стійким емоційним ставленням до об'єкта та емоційною реакцією на ситуацію, що склалася (наприклад, кохана людина може у певній ситуації викликати емоцію невдоволення, навіть гніву).

Інша особливість почуттів, писав О. Леонт'єв, полягає в тому, що вони утворюють ряд рівнів, починаючи з безпосередніх почуттів до конкретного об'єкта і завершуючи найвищими соціальними почуттями, що стосуються соціальних цінностей та ідеалів. Ці різні рівні пов'язані і з різними за своєю формою узагальненнями об'єкта почуттів: образами або поняттями, що утворюють зміст моральної свідомості людини.

Суттєву роль у формуванні і розвитку вищих людських почуттів відіграють соціальні інституції, зокрема соціальна символіка (наприклад, прапор), деякі соціальні обряди і церемоніальні акти. Як і власне емоції, почуття мають у людини свій позитивний розвиток і, маючи природні передумови, є продуктом її життя у суспільстві спілкування і виховання [3, с. 78-79].

У Психологічній енциклопедії зазначено, що почуття — це специфічна форма відображення дійсності, у якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини до предметів і явищ, які

вона пізнає і змінює відповідно до своїх потреб. Це продукт суспільного розвитку людини, що виникає лише за наявності певного рівня інтелекту і відображає відношення предметів і явищ для вищих потреб, мотивів діяльності людини як особистості та здійснює саморегуляцію не організму, а особистості, впливаючи на її взаємодію із суспільством. Почуття пов'язані з емоціями, вони не існують поза своїми емоційними проявами, але мають суспільний зміст. В онтогенезі почуття виникають пізніше, ніж ситуативні емоції. Їх становлення тісно пов'язане з розвитком індивідуальної свідомості й ускладненням відображуваних зв'язків під впливом виховання [4, с. 261].

Як зазначає І. Бех, упродовж життя кожна людина відчуває потребу в певній допомозі. Незалежно від того, матеріальна вона чи емоційно-духовна, для особистості допомога завжди об'єктивно значуща. У дорослому віці без неї не обійтися, незважаючи на високу самодостатність особистості. Суб'єктивна значущість допомоги, переживання її особистістю як акт справжньої добродійності іншою особистістю залежить від рівня розвитку ціннісного самоствавлення особи, яка потребує допомоги.

Зазвичай, особистість, яка переживає стан страждання, просить не просто про допомогу, а про допомогу в певний спосіб. Якщо допомога надходить у бажаних для неї формах, вона залюбки її приймає. Такими формами є ті, що виключають дошкульні судження — оцінки та зауваження, які призводять до самоприниження та можливої деформації наявного особистісного образу «Я». Інакше в особистості, яка страждає, неминуче виникне внутрішній конфлікт. Допомога для неї виявляється психологічно гіркою, а не радісною, оскільки вона була поставлена в умови приниження перед «рятівником».

Для особистості, у якої недостатньо сформоване почуття самоповаги чи гідності, негативний супровід не відіграє психічно руйнівної ролі. Така особистість зосереджена лише на задоволенні своєї потреби. У неї виникає рефлексія щодо відмови бути собою та всіх можливих негативних наслідків цього процесу. Усе жтаки типовішими є життєві ситуації, коли особистість, переживаючи певні страждання під час взаємодії із суб'єктом допомоги, не вважає їх нестерпними і тому не протестує за умови, що вона може залишитися собою, зі своїм моральним Я. Отже, застерігає І. Бех, акт допомоги є досить емоційно-чуттєвою морально-психологічною дією, яка може і гальмувати духовно-моральний розвиток особистості, і сприяти йому [1, с. 142-150].

Допомога у сім'ї, взаємодопомога її членів ґрунтується на засадах гуманістичної етики, глибоких і стійких моральних почуттях, на любові, відповідальності, довірі, безкорисливості, утворюючи основу стабільності сім'ї.

У контексті нашого дослідження особливо важливим є уточнення сутності поняття «сімейні цінності». Як засвідчує аналіз літератури,

більшість сучасних дослідників розглядають поняття «цінність» через структуру потреб та інтересів особистості. Філософи категорію «цінність» тлумачать як предмет, що має певну користь і здатний задовольняти певну потребу людини, як ідеал, як норма, як значущість чого-небудь узагалі для людини або соціальної групи тощо. Якщо мати на увазі саме загальне розуміння цінностей, то можна сказати, що цінність — це поняття, яке вказує на культурну, соціальну або особистісну значимість явищ і факторів дійсності.

Цінності завжди є людськими цінностями та мають соціальний характер. Вони формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин і форм спілкування людей. Під час визначення цінності можна виходити з формули: об'єкт тоді має цінність, якщо до нього виявляють певний особливий інтерес.

Кожна людина живе в певній системі цінностей, предмети та явища якої покликані задовольняти її потреби. Різні цінності мають для неї різне значення, із цим пов'язана ієрархія цінностей, як і самі цінності, їхня ієрархічна структура має конкретно-історичний та особистісний характер.

Ціннісні орієнтації утворюють певну основу свідомості та поведінки особистості, безпосередньо впливають на її розвиток. Існують різні способи, принципи класифікації й ієрархії цінностей. Можна виокремити цінності-цілі, або вищі (абсолютні) цінності, та цінності-засоби (інструментальні цінності). Найвища абсолютна цінність — сама людина, її життя [8, с. 370-372].

Згідно із науковою позицією соціологів, цінність — це властивість суспільного предмета задовольняти потреби соціального суспільного суб'єкта (людини, групи людей, суспільства); поняття, за допомогою якого характеризують соціально-історичне значення для суспільства й особистісний зміст для людини визначених явищ діяльності. Джерела ціннісних стосунків у соціальному характері діяльності людей.

Психолого-педагогічний аналіз сім'ї, умов і механізмів її функціонування передбачає вивчення ціннісних орієнтацій подружжя, які є одним із чинників, що конституює сім'ю, регулює взаємини подружжя, визначає їхнє ставлення один до одного, до дітей, інших людей, навколишнього світу взагалі. Розбіжності в індивідуальних системах ціннісних орієнтацій подружжя є головною перешкодою інтеграції сім'ї, її повноцінного функціонування. Гострі конфлікти, що виникають на цьому ґрунті, роблять неможливим нормальне внутрішньосімейне спілкування і становлять небезпеку для існування родини.

З точки зору соціологів, ціннісні орієнтації — це найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань, і обмежуваль-

не значуще, істотне для людини від незначущого, несуттєвого. Сукупність сформованих, стійких ціннісних орієнтацій утворює своєрідну вісь свідомості, що забезпечує стійкість особистості, наступність відповідального типу поведінки і діяльності, виражену в спрямованості потреб та інтересів [7, с. 291-293].

Як підкреслюють психологи, кожна сім'я створює власну мікрокультуру на основі загальносімейних цінностей, традицій, звичаїв, норм і правил поведінки. Система ціннісних орієнтацій сім'ї не є сталою протягом усього її життєвого циклу. Загальносімейні цінності не завжди охоплюють ціннісні орієнтації кожного з подружжя. Діапазон ціннісних орієнтацій окремих осіб родини може бути вузький або ширший від загальносімейних. Чим ширший обсяг індивідуальних цінностей подружжя, тим більше в них можливостей для взаєморозуміння, тобто для єдності.

Для психологічної сумісності подружжя важливе значення має взаємопізнання і взаємоузгодження індивідуальних ціннісних орієнтацій кожного з них, вироблення на їхній основі загальносімейних цінностей. При цьому мають значення не тільки схвалення й прийняття загальносімейних цінностей, а й позитивне ставлення кожного з подружжя до ціннісних орієнтацій партнера [5, с. 546-547].

Аналіз дефініції поняття «почуття взаємодопомоги як сімейної цінності» з різних наукових напрямів дав нам змогу визначити його багатогранність і дав підстави вважати, що почуття взаємодопомоги як сімейна цінність — особистісне утворення, один із найважливіших продуктів розвитку емоцій особистості, що визначає її спрямованість і специфічну самореалізацію.

Це поняття є узагальненням емоційного досвіду особистості, що породжує усвідомлення і зацікавлене ставлення щодо власної приналежності до групи-сім'ї, спільних потреб, цілей, власних знань, здібностей, прагнень надати чи отримати допомогу у процесі реалізації функцій сім'ї, відчуття задоволеність і радість від позитивних результатів взаємодопомоги, які втілюються у повсякденній діяльності.

Формуючи почуття взаємодопомоги як сімейної цінності, слід урахувати, що одним із важливих аспектів психічного розвитку старшокласників є інтенсивне дозрівання, провідна роль у якому відводиться розвитку мислення. У цьому віці учні виявляють більше самостійності в заняттях, у них інтенсивно розвиваються моральні сили, формуються і визначаються риси характеру, відбувається становлення світогляду. Основною особливістю розвитку старшокласників є помітний розвиток самосвідомості, самооцінки, що ґрунтується на самостійному аналізі й оцінці власної діяльності, що не завжди через складність цього процесу є об'єктивними. Старший шкільний вік є сенситивним у формуванні світогляду, виробленні стратегії життя, визначенні життєвих планів, формуванні вміння

творити власну долю. Разом із розвитком абстрактного й цілісного мислення в учнів старших класів виникає прагнення до його само-вдосконалення, намагання зробити його виразнішим, точнішим.

Усвідомлення важливості взаємодопомоги в ефективній діяльності, стабільності сім'ї підвищує самооцінку індивіда, значущість його існування для близьких, спонукає до самовиховання відповідальності.

Проведене нами дослідження має стати підґрунтям для подальшого наукового пошуку щодо визначення компонентів, критеріїв і показників формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Література

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. — К. : Академвидав, 2012. — 256 с. — (Серія «Альма-матер»).
2. Кізь О. Б. Формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї: автореф. дис. ... канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія / О. Б. Кізь. — К., 2003-26 с.
3. Леонтьев А. П. Потребности, мотивы и эмоции / А. П. Леонтьев // Психология мотивации и эмоций / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и М. В. Фаликман. — М. : ЧеРо, 2002. — 752 с. — (Серия: Хрестоматия по психологии).
4. Психологічна енциклопедія / автор-упоряд. О. М. Степанов. — К. : «Академвидав», 2006. — 424 с.
5. Психологія: підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук [та ін.]; за ред. Ю. Л. Трофімова. — К. : Либідь, 2000. — 558 с.
6. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. — К. : Атіка, 2002. — 80 с.
7. Соціально-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. — К. : Еке Об, 2004. — 304 с.
8. Філософія: Історія, суспільство, освіта / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. — 591 с.
9. Хархан Г. Д. Підготовка дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя: автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 — соціальна педагогіка / Г. Д. Хархан. — Луганськ, 2011. — 20 с.

В статтє на основе анализа научной философской, юридической, психологической, педагогической, социологической литературы уточнена и теоретически обоснована сущность понятия чувство взаимопомощи как семейной ценности, что является важным компонентом подготовки старшеклассников интернатных учреждений к семейной жизни.

Ключевые слова: *чувство, взаимопомощь, семья, старшеклассник, учреждение интернатного типа.*

L. V. Kuzmenko

Theoretical Aspects of Forming the Feeling of Mutual Help as a Family Value in Boarding School Senior Students

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

Based on the analysis of philosophical, legal, psychological, pedagogical, sociological literature, the article defines and theoretically substantiates the essence of the term «feeling of mutual help as a family value», which is an important component of boarding school senior students' preparation for family life.

Preparation of boarding school students to family creation, guaranteeing of its stability is a topical problem for both practitioners and scientists. The formation of the feeling of mutual help as a family value in senior school students is an important constituent of the educational process.

The analysis of the definitions «feeling of mutual help as a family value», from the perspective of different scientific fields, has allowed us to establish its diversity and has given us grounds to assume that the feeling of mutual help as a family value is a personal formation, one of the most important products of an individual's emotion development which defines its direction and specific self-fulfillment.

The feeling of mutual help as an individual's family value is expressed in the individual's acknowledgement of its personal belonging to a family-group, the importance of family members, their needs and his or her own needs, aims, knowledge, abilities, desires to give or get help in the process of family functions implementation, to feel satisfaction and happiness from mutual help positive results which are implemented in everyday activity. The acknowledgement of the mutual help's importance in the family's effective activity raises the individual's self-esteem, the importance of his or her existence for close ones, motivates self-breeding of responsibility.

Keywords: feeling; mutual help; family; senior school student; boarding school.

References

1. Bekh, I. D. (2012). *Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku* [Personality in the Sphere of Spiritual Development]. Kyiv: Akademvydav.
2. Kiz, O. B. (2003). *Formuvannia psikhologichnoi hotovnosti vykhovantsiv internatnykh zakladiv do stvorennia simi* [Formation of Psychological Readiness of Boarding-School Students to Make a Family] (Dissertation Abstract, Kyiv).
3. Leontev, A. P. (2002). Potrebnosti, motyvy i emotsii [Needs, Motives and Emotions]. In Yu. B. Gippenreiter & M. V. Falikman (Eds.), *Psikhologiiia motivatsii i emotsii*. Moscow: CheRo.
4. Stepanov, O. M. 2006. *Psikhologichna entsyklopediia* [Psychological Encyclopedia]. Kyiv: Akademvydav.
5. Trofimov, Yu. L. (2000). *Psikhologiiia* [Psychology]. Kyiv: Lybid.
6. *Simeinyi kodeks Ukrainy vid 10 sichnia 2002 roku* [Family Code of Ukraine, January 10, 2002]. (2002). Kyiv: Atika.
7. Radul, V. V. (Ed.). (2004). *Sotsialno-pedahohichnyi slovnyk* [Social and Pedagogical Dictionary]. Kyiv: «Eke Ob».
8. Huberskyi, L. V., Kremin, V. H., & Ilin, V. V. (2011). *Filosofiiia: Istoriiia, suspilstvo, osvita* [Philosophy: History, Society, Education]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiyi universytet».
9. Kharkhan, H. D. (2011). *Pidhotovka ditei-syrit v umovakh internatnoho zakladu do simeinoho zhyttia* [Preparation of Orphans to Family Life in the Conditions of Boarding-Schools] (Dissertation Abstract, Luhansk).